

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

УДК 947.6(043.3)“1961 – 1991”

ПІВАВАР
Мікалай Васільевіч

ГІСТАРЫЧНАЕ КРАЯЗНАЎСТВА БЕЛАРУСІ Ў 1961 – 1991 ГГ.

АЎТАРЭФЕРАТ
дысертацыі на суісканне вучонай ступені
кандыдата гістарычных навук
па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя

Мінск – 2007

Работа выканана ў УА “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”, кафедра гісторыі Беларусі

Навуковы кіраўнік:

доктар гістарычных навук, прафесар
Русецкі Аркадзь Уладзіміравіч,
УА “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”, кафедра гісторыі
Беларусі

Афіцыйныя апаненты:

доктар гістарычных навук, прафесар
Загарульскі Эдуард Міхайлавіч,
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
кафедра археалогіі і спецыяльных
гістарычных дысцыплін

кандыдат гістарычных навук,
Амелька Сяргей Уладзіміравіч,
УА “Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Янкі Купалы”, кафедра гісторыі
Беларусі

Апаніруючая арганізацыя:

УА “Беларускі дзяржаўны педагагічны
ўніверсітэт імя М. Танка”

Абарона адбудзецца 24 мая 2007 года ў 14.00 на пасяджэнні савета
па абароне дысертацый Д 02.01.05 пры Беларускім дзяржаўным
ўніверсітэце па адрасу: 220030, г. Мінск, вул. Ленінградская, 8, ауд. 407.

E-mail: menkovski@bsu.by

Тэлефон вучонага сакратара: 227-45-11.

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы Беларускага
дзяржаўнага ўніверсітэта.

Аўтарэферат разасланы “___” _____ 2007 года.

Вучоны сакратар савета па
абароне дысертацый, доктар
гістарычных навук, дацэнт

В. І. Менкоўскі

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Связь работы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Тэма з'яўляецца часткай комплекснай рэгіянальнай навукова-тэхнічнай праграмы “Беларускае Паазер’е: прыродныя рэсурсы, матэрыяльная і духоўная культура”, якая была зацверджана Саветам УА “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава” (пратакол № 7 ад 2.02.2001 г.) і тэмы кафедры гісторыі Беларусі УА “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава” “Асаблівасці фарміравання этнасацыяльных працэсаў паўночнага рэгіёна Беларусі” (пратакол № 3 ад 15.11.2000 г.).

Мэта і задачы даследавання. Мэта дысертацыйнага даследавання: прааналізаваць развіццё гістарычнага краязнаўства Беларусі ў перыяд з 1961 па 1991 гг.

У адпаведнасці з мэтай былі пастаўлены наступныя **задачи** даследавання:

- вылучыць асноўныя складаючыя кампаненты дзяржаўнага накірунку гістарычнага краязнаўства БССР, вызначыць прыярытэтычныя напрамкі іх дзейнасці, акрэсліць асноўныя этапы развіцця;
- даследаваць дзейнасць і вызначыць ролю грамадскіх арганізацый у развіцці гістарычнага краязнаўства Беларусі;
- вызначыць накірункі і формы дзейнасці школьнага краязнаўства ў 60–80-я гады ХХ ст., прааналізаваць ролю і месца школьнага краязнаўства ў патрыятычным выхаванні;
- прааналізаваць узаемаадносіны дзяржаўнага, грамадскага і школьнага накірункаў гістарычнага краязнаўства;
- вылучыць асноўныя дасягненні, праблемы і асаблівасці гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1961–1991 гг.

Аб’ектам даследавання з’яўляецца гістарычнае краязнаўства Беларусі ў кантэксце грамадска-палітычнага, культурнага і навуковага жыцця Беларусі ў 60–80-я гады ХХ ст. Выбар аб’екта абумоўлены тым, якую ролю адыгрывае краязнаўства ў жыцці суверэннай Беларусі, значэння ў фарміраванні патрыятызму, гістарычнай свядомасці, нацыянальнай самасвядомасці, грамадзянскіх якасцяў насельніцтва краіны.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону:

1. Вызначальную ролю ў развіцці гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1960–1980-я гг. адыгрывала партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва БССР праз вызначэнне асноўных накірункаў дзейнасці, фінансаванне даследаванняў і працы навуковых устаноў, дзяржаўных і ведамасных музеяў, вышэйшых навучальных ўстановаў, архіваў, бібліятэк, назначэнне на важныя пасады адказных работнікаў. Дзяржаўнымі ўстановамі на працягу вывучаемага перыяду былі праведзены навуковыя даследаванні рэгіёнаў краіны, гістарычнае краязнаўства як

- вучэбны прадмет выкладалася ў ВНУ краіны, выдадзены “Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі”, энцыклапедычныя даведнікі, прысвечаныя абласным цэнтрам БССР, сотні іншых выданняў краязнаўчай накіраванасці, распачата праца па стварэнню гісторыка-культурнай хронікі гарадоў і раёнаў “Памяць”.
2. Вядучую ролю ў развіцці грамадскага накірунку гістарычнага краязнаўства ў Беларусі ў 60–80-я гады ХХ ст. адыграла Беларускае добраахвотнае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры (БДТАПГК), якое з’яўлялася самай масавай грамадскай арганізацыяй краязнаўчай накіраванасці (2,1 млн. членаў у 1991 г.). Вынікам дзейнасці таварыства стала стварэнне грамадскай сістэмы аховы помнікаў гісторыі і культуры ў краіне, пабудова тысяч помнікаў Вялікай Айчыннай вайны 1941–1945 гг. і нагляд за імі, рэстаўрацыя помнікаў мінуўшчыны, выхаванне павагі і гонару да айчыннай культуры. БДТАПГК працавала ў цеснай ўзасмасувязі з навуковымі ўстановамі, ЛКСМБ, піянерскай арганізацыяй, краязнаўцамі-аматарамі. З другой паловы 1980-х гг. у даследаванні рэгіёнаў краіны значны ўплыў сталі аказваць краязнаўчая камісія Беларускага фонду культуры, Беларускае краязнаўчае таварыства, культурна-асветніцкія арганізацыі, выкарыстоўваючы магчымасці, створаныя ім дзяржавай.
  3. Школьнае краязнаўства з’яўлялася якасным прыкладам сінтэзу грамадскага і дзяржаўнага накірункаў. Яго асноўнымі напрамкамі ў 60–80-я гады ХХ ст. з’яўляліся турысцка-краязнаўчы, музейны і пошукавы. Актыўны ўдзел моладзі ў краязнаўчым руху праз дзейнасць па захаванню гісторыка-культурнай спадчыны, стварэнню школьных музеяў і пошукавы рух з’явіліся важнымі элементамі выхавання ў яе гістарычнай свядомасці і фарміравання савецкага патрыятызму.
  4. На працягу 1960–1980-х гг. відавочна цесная сувязь, узаемаўплыў і узаемадапаўненне дзяржаўнага і грамадскага накірункаў гістарычнага краязнаўства. Вядомыя беларускія навукоўцы ўваходзілі ў склад кіраўніцтва грамадскіх арганізацый і спрыялі павышэнню ўзроўню іх дзейнасці. Праца грамадскіх таварыстваў данамагала вырашэнню важных дзяржаўных задач у галіне патрыятычнага выхавання, рэгіянальных даследаванняў, ахове помнікаў гісторыі і культуры.
  5. Гістарычнае краязнаўства Беларусі адыграла важную ролю ў культурным і грамадскім жыцці краіны, захаванні гістарычнай спадчыны, выхаванні патрыятызму. Беларускамі навукоўцамі былі дасягнуты значныя вынікі ў даследаваннях рэгіёнаў, створана грамадская сістэма аховы помнікаў, сістэма школьнага краязнаўства, якая адыграла важную ролю ў патрыятычным выхаванні, захаванні памяці пра падзеі Вялікай Айчыннай вайны. Спецыфіка развіцця

рэспублікі 1960–1980-х гг. аказвала ўплыў на выбар перыяду і тэматыкі даследаванняў, якія ў асноўным абмяжоўваліся савецкім часам, супярэчнасцямі ў пытаннях захавання царкоўна-рэлігійнай спадчыны, якія прыводзілі часта да руйнавання помнікаў культавага дойлідства. Удзел у грамадскіх арганізацыях меў масавы, аднак часта фармальны характар. Развіццё грамадскага і школьнага кірункаў стрымлівалася вузкімі даведачнай і выдавецкай базамі, недахопам падрыхтаваных кадраў для вядзення краязнаўчай працы.

Асабісты ўклад суіскальніка. Дысертацыя з’яўляецца самастойным аўтарскім даследаваннем, выканана без сааўтарства і прадстаўляе сабой вышнік шматгадовай працы (1999–2007 гг.). Работа прысвечана даследаванню краязнаўчага руху Беларусі ў 1961–1991 гг., вызначэнню сутнасці і асноўных кірункаў яго развіцця. З усіх напрамкаў краязнаўчай дзейнасці на тэрыторыі Беларусі (1961–1991 гг.) аб’ектамі вывучэння напярэдніх даследчыкаў з’яўляліся толькі асобныя аспекты развіцця музеяў і дзейнасць па ахове помнікаў гісторыі і культуры. У працэсе работы над дысертацыяй упершыню вывучаны, сістэматызаваны і ўведзены ў навуковы абарот аб’ёмны архіўны матэрыял.

Апрабаваныя вынікі даследавання. Матэрыялы і вынікі даследаванняў па тэме дысертацыі былі пакладзены ў аснову 15 дакладаў на навуковых канферэнцыях, у тым ліку: рэспубліканскіх краязнаўчых чытаннях педагагічных работнікаў “Школьнае краязнаўства, як сродак рэалізацыі гуманістычнага выхавання навучэнскай моладзі” (Мінск, 2002); рэспубліканскай канферэнцыі работнікаў устаноў адукацыі “Выхаванне грамадзянскасці і патрыятызму сродкамі турызму і краязнаўства” (Віцебск, 2002); рэспубліканскіх краязнаўчых чытаннях устаноў адукацыі “Месца школьнага краязнаўства ў сучасным грамадстве” (Мінск, 2003); міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Міжнародны экалагічны досвед і яго выкарыстанне на Беларусі” (Віцебск, 2003); міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі “История и культура Европы в контексте становления и развития региональных культур: актуальные проблемы из исторического прошлого и современности” (Віцебск, 2003); рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі “Культурологические аспекты вузовского образования” (Мінск, 2003); рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Славянскі свет: мінулае і сучаснасць” (Мінск, 2004); VI рэспубліканскіх краязнаўчых чытаннях педагагічных работнікаў “Краязнаўчая работа як сродак патрыятычнага выхавання навучэнскай моладзі”; міжнароднай навуковай канферэнцыі прысвечанай 70-годдзю гістарычнага факультэта БДУ “XXI век: актуальныя праблемы исторической науки” (Мінск, 2004); II-й міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Преподавание краеведения и москвоведения в высших учебных заведениях” (Москва, 2004); рэспубліканскай навукова-

практычнай канферэнцыі “Віцебшчына ў гады Вялікай Айчыннай вайны” (Віцебск, 2004); рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі прысвечанай 50-годдзю гістарычнага факультэта Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы “Подготовка педагогических и научных кадров историков и развитие исторической науки в Беларуси” (Гродна, 2004); міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю гістарычнага факультэта Магілёўскага дзяржаўнага універсітэта імя А.А. Куляшова “Раманаўскія чытанні” (Магілёў, 2004); міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі маладых даследчыкаў “Садружнасць навук. Баранавічы-2005” (Баранавічы, 2005); рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Актуальные проблемы новой и новейшей истории Европы и США” (Мінск, 2005); рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры” (Гродна, 2006).

Апублікаванасць вынікаў даследавання. Вынікі даследавання знайшлі адлюстраванне ў 16 навуковых работах, у тым ліку ў навуковых часопісах, артыкуле ў энцыклапедыі, тэзісах дакладаў і матэрыялах канферэнцый, з іх 4 – у выданнях, вызначаных ВАК Рэспублікі Беларусь для публікацыі навуковых вынікаў доктарскіх і кандыдацкіх даследаванняў. Агульны аб’ём публікацый склаў 5,7 аўтарскіх лістоў, у тым ліку ў рэцэнзаваных выданнях – 1,6 аўтарскіх ліста.

Структура і аб’ём дысертацыі. Дысертацыя складаецца з уводзінаў, агульнай характарыстыкі работы, чатырох глаў, разбітых на раздзелы, заключэння, спіса выкарыстаных крыніц. Агульны аб’ём дысертацыі склаў 131 старонку, у тым ліку спіс выкарыстаных крыніц – 31 старонку. Бібліяграфія ўключае 439 найменняў.

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ РАБОТЫ

Ва ўводзінах абгрунтоўваецца *актуальнасць* тэмы дысертацыі. Разглядаецца сутнасць гістарычнага крязнаўства, даецца кароткі аналіз этапаў развіцця гістарычнага крязнаўства Беларусі і аргументуюцца храналагічныя межы даследавання. Неабходнасць паглыбленага вывучэння гістарычнага крязнаўства Беларусі тлумачыцца тым, што аналізу патрабуе назіранне ў другой палове XX ст. вопыт і дасягненні (асноўныя накірункі, формы, метады, падыходы ў працы), якія ў значнай ступені з’яўляюцца базай і асновай для сучаснага яго развіцця. Важнае навуковае значэнне мае вывучэнне месца і ролі школьнага крязнаўства ў патрыятычным выхаванні ў 1960-1980-я гг.

У першай главе “**Гістарыяграфія, крыніцы і метадалогія даследавання**” разглядаецца стан распрацоўкі праблемы і аналізуюцца крыніцы даследавання выкарыстаныя ў працэсе працы над дысертацыяй, апісваюцца метады і метадалогія даследавання.

Гістарыяграфія. Комплекс прац, якія маюць дачыненне да развіцця гістарычнага краязнаўства ў Беларусі ў 1961–1991 гг. падзяляецца на некалькі груп. У першую ўваходзяць працы савецкіх, постсавецкіх і замежных даследчыкаў, у якіх разглядаюцца асобныя пытанні развіцця краязнаўства СССР ў другой палове ХХ ст. Падобныя даследаванні даюць магчымасць вызначыць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці гістарычнага краязнаўства, што мелі месца ў вывучаемы перыяд у Савецкім Саюзе ў цэлым і саюзных рэспубліках у прыватнасці, у тым ліку і БССР і экстрапаліраваць атрыманыя вынікі на БССР з мэтай правядзення параўнальнага аналізу.

Гісторыі развіцця гістарычнага краязнаўства СССР у 1960–1980-х гг. прысвяцілі свае працы А.В. Ушакоў¹, А.М. Разгон², С.Л. Ціхвінскі³. Аналізу стану і перспектывы развіцця школьнага краязнаўства ў СССР прысвечана даследаванне Д.В. Кацюбы⁴. Найбольш грунтоўнай працай, у якой аналізуецца асноўныя накірункі, формы і метады савецкага школьнага краязнаўства з’яўляецца работа П.В. Іванова “Основы школьного краеведения”⁵.

Вялікі ўклад у вывучэнне гістарычнага краязнаўства СССР унеслі расійскія даследчыкі ў постсавецкі час. Сярод дысертацыйных даследаванняў вылучаецца доктарская дысертацыя Т.Д. Румінай “Эволюция краеведения в России в кон. XIX XX веках”⁶. Навукоўца зрабіла вывады аб важнай ролі краязнаўства ў развіцці грамадскіх аб’яднанняў, залежнасці развіцця краязнаўства ад ідэалагічнай заангажаванасці кіруючых колаў. Выклікаюць цікавасць працы В.А. Бердзінскіх⁷, Т.О. Размуштавай⁸, А.В. Рэмзізава⁹, украінскага навукоўцы П.Т. Тронько¹⁰. Асобна адзначым выдадзеныя ў 1989–2004 гадах працы прызнанага аўтарытэта ў галіне гістарычнага краязнаўства акадэміка Педагагічнай акадэміі Расіі С.О. Шмідта¹¹, які ўнёс важны ўклад у распрацоўку тэарэтычных пытанняў і гісторыі краязнаўства. Прафесар

¹ Кабанов, П.И. О советском историческом краеведении / П.И. Кабанов, А.В. Ушаков // История СССР. - 1963. - № 3. - С. 3-17.

² Разгон, А.М. Пути советского краеведения / А.М. Разгон // История СССР. - 1967 - № 4. - С. 190–201.

³ Тихвинский, С.Л. Состояние и задачи дальнейшего развития исторического краеведения в СССР / С.Л. Тихвинский // Вопросы истории. 1988 - № 1 - С. 24–31.

⁴ Кацюба, Д.В. Теория и практика исторического краеведения в школе и в вузе: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Д.В. Кацюба. Челябин. гос. ун-т. - Челябинск, 1993. - 43 с.

⁵ Иванов, П.В. Основы школьного краеведения / П.В. Иванов. Петрозаводск: Изд-во ПГУ, 1986. - 106 с.

⁶ Рюмина, Т.Д. Эволюция краеведения в России в кон. XIX - XX веках: на материалах Москвы: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Т.Д. Рюмина, Ист.-арх. ин-т. М., 1999. - 48 с.

⁷ Бердинских, В.А. Основные этапы развития краеведения в XX веке / В.А. Бердинских // Росс. гос. гуманит. ун-т [Электронный ресурс]. - 2003. - Режим доступа: <http://iai.rgu.ru/berd.htm> Дата доступа: 15.08.2005.

⁸ Размуштова, Т.О. Исторические модели краеведения в России / Т.О. Размуштова // Материалы Всероссийской научно-практической конференции “Современное состояние и перспективы развития краеведения в регионах России” / РГГУ, Ист.-арх. ин-т, сост.: С.О. Шмидт (гл. ред.) [и др.] М.: ЦДНУР РФ, 1999. - С. 94–101.

⁹ Ремизов, А.В. Омское краеведение 1930-1960-х годов: Очерк истории / А.В. Ремизов. Омск: Изд. ОмГУ, 1998. - 89 с.

¹⁰ Тронько, П.Т. Развитие исторического краеведения на Украине / П.Т. Тронько // Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики / АН СССР; АН УССР; сост.: П.Т. Тронько [и др.]. Киев: Наукова думка, 1991. - С. 8-15.

¹¹ Шмидт, С.О. Краеведение и документальные памятники: учеб. пособие / С.О. Шмидт. - Тверь: Книжное издательство, 1992. - 86 с.

Прынстанскага універсітэта С. Коткін¹² у артыкуле “О краеведении и его методологии”, разглядаючы метадалогію гістарычнага краязнаўства, аналізуе яго развіццё на прыкладах Германіі і Савецкага Саюза і прыходзіць да вываду аб тым, што “пасля рэпрэсій 1930-х гадоў краязнаўства ў СССР цалкам ніколі не знікала і пасля вайны пачало жыць новым жыццём”.

Другую групу прац складаюць даследаванні, у якіх можна знайсці звесткі непасрэдна пра развіццё гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1960-я – пачатку 1990-х гг. Асноўныя тэндэнцыі развіцця гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1960–1970-я гады былі асветлены ў вучэбным дапаможніку “Историческое краеведение Белоруссии”¹³. Аднак аўтары хоць і акрэслілі галоўныя пытанні краязнаўчай працы ў Беларусі, але асноўную ўвагу надалі вучэбнаму матэрыялу.

Роля краязнаўства ў ахове помнікаў гісторыі і культуры характарызуецца ў рабоце Л.М. Несцярчука¹⁴. Праблемы краязнаўчай дзейнасці музеяў Беларусі асвятляў А.М. Калбаска¹⁵. У працы А.А. Гужалоўскага¹⁶ асобны раздзел прысвечаны развіццю грамадскіх і школьных музеяў у пасляваенны перыяд. Можна пагадзіцца з меркаваннем даследчыка аб тым, што агульнае пашырэнне музейнай дзейнасці ў 1960–80-я гады было вынікам узростання грамадскай актыўнасці і цікавасці да гісторыка-культурнай спадчыны.

Інфармацыю аб рэгіянальных асаблівасцях развіцця гістарычнага краязнаўства Беларусі з сярэдзіны 1980-х – да пачатку 1990-х гадоў можна знайсці ў працах В. Жылко, В. Задаля, А.І. Марзалюка¹⁷ і інш. Гэтыя даследаванні, багатыя факталагічным матэрыялам, адлюстроўваюць асноўныя тэндэнцыі, якія мелі месца ў развіцці краязнаўства Беларусі з канца 1980-х гг. Некаторыя аспекты развіцця пошукавага руху ў СССР і Беларусі і яго сувязь з краязнаўствам раскрылі ў сваіх артыкулах С. Бяспанскі, С.С. Кацэвіч, В.Э. Шомадзі¹⁸. Аўтары даюць высокую ацэнку пошукаваму руху, адзначаюць пры гэтым пэўныя складанасці яго развіцця з прычыны

¹² Коткин, Стефан (Принстон, США). О краеведении и его методологии / С. Коткин // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара, Санкт-Петербург, 19–20 июня 2000 г. / РГГУ: Ист.-арх. ин-т; сост.: С.О. Шмыгл (гл. ред.) [и др.]. СПб. Ноггбене, 2000. – С.16–22.

¹³ Историческое краеведение Белоруссии: учебное пособие для исторических факультетов вузов республики / Э.М. Загоруйский [и др.], под ред. Э.М. Загоруйского. – Минск: Изд. БГУ им. В.И. Ленина, 1980. – 263 с.

¹⁴ Несцярчук, Л.М. Ахова гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі: Асноўныя этапы фарміравання, сучасны стан і перспектывы / Л.М. Несцярчук. – Минск: БЕЛТА, 2003. – 286 с.

¹⁵ Калбаска, А.М. Агляд развіцця музейнай справы ў Беларусі (1971–1985) / Калбаска, А.М. // Беларускія музеі гісторыі, Хроніка. Сучаснасць. Музейныя сшыткі: Навук. метадазб. – Минск: БелПІК, 1998. – С. 52–57.

¹⁶ Гужалоўскі, А.А. Музеі Беларусі (1941–1991 гг.) / А.А. Гужалоўскі. – Минск: НАРБ, 2004. – 218 с.

¹⁷ Жылко, В. Краязнаўства ў Лунінецкім раёне / В. Жылко // Загороддзе–2. Матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі “Палессе – скрыжаванне культур і часу”, Пінск, 25–27 верасня 1999 г. – Минск: Тэхналогія, 2000. – С. 185–188; Задаля, В. Градышчы і сёння гродзенскага краязнаўства / В. Задаля // Краязнаўчая газета 2005. – № 11. савік. С. 5. Марзалюк, А. Краязнаўства ў Краснаполлі / А. Марзалюк // Беларускі гістарычны часопіс. – 2003. – № 9. – С. 70–74.

¹⁸ Бяспанскі, С. Да гісторыі пошукавага руху на Магілёўшчыне / С. Бяспанскі // Магілёўская даўніна / рэдкал. А. Агееў (гал. рэд.) [і інш.] – Магілёў: УПКП “Магілёўская ўзбуйненая друкарня”, 2001. – С. 133–139; Коцевіч, С.С. Красныя слодычкі / С.С. Коцевіч. – Минск: Беларусь, 1976. – 65 с., Шомеди, В.Э. Из истории поискового движения / В.Э. Шомеди // Детский туризм и краеведение Беларуси / авт.-сост.: С.С. Митрахович. Минск: РИФТУР, 2003. – С. 85–90.

неадназначнага стаўлення з боку дзяржавы. У працах У.І. Лемяшонка¹⁹, В.У. Скалабана²⁰ аналізуецца ход стварэння ў Беларусі гісторыка-дакументальных хронік “Памяць”. Аднымі з найбольш важных прац па гісторыі школьнага краязнаўства Беларусі з’яўляецца калектыўная праца “Детский туризм и краеведение в Беларуси”²¹.

Кола літаратуры, што так ці інакш закранае праблематыку гістарычнага краязнаўства, дастаткова шырокае. Аднак, трэба прызнаць, што гісторыя краязнаўства Беларусі ў 1960-1980-я гады, не стала тэмай комплекснага даследавання. У большасці публікацый пытанні гістарычнага краязнаўства падаваліся фрагментарна альбо служылі дапаможным элементам для вырашэння іншых даследчых задач.

Каб даследаваць найбольш складаныя аспекты развіцця гістарычнага краязнаўства Беларусі, аўтар звярнуўся да аналізу **дакументальных крыніц** – як апублікаваных, так і архіўных матэрыялаў. Пры падрыхтоўцы дысертацыі выкарыстоўваліся афіцыйныя дакументы ЦК КПСС, ЦК КПБ, Савета Міністраў СССР, Савета Міністраў БССР, ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМБ, якія вызначалі стратэгію і асноўныя накірункі развіцця краязнаўства ў БССР²². У ходзе даследавання выкарыстоўваліся дакументы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусі: ф. 492 (Рэспубліканскі савет БДТАПГіК), ф. 1030 (праўленне таварыства “Веды”); фонд Беларускага фонду культуры (Краязнаўчая камісія), Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці: ф. 487 (Віцебскае абласное аддзяленне БДТАПГіК), ф. 2797 (Віцебскі абласны аддзел народнай адукацыі), ф. 119 (сакратарыят Віцебскага абласнога камітэта ЛКСМБ); Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці: ф. 224 (Гродзенскае абласное аддзяленне БДТАПГіК); Дзяржаўнага архіва Магілёўскай вобласці: ф. 124 (Магілёўскі абласны аддзел народнай адукацыі), ф. 1244 (краязнаўцы Магілёўшчыны: воп. 2,3,19), ф. 2930 (Магілёўскае абласное аддзяленне БДТАПГіК). Пры правядзенні даследавання былі выкарыстаны матэрыялы бягучых архіваў грамадскіх аб’яднанняў Віцебскай, Гродзенскай абласцей, прыватных архіваў краязнаўцаў Беларусі, матэрыялы перыядычных выданняў.

Метады і метадалогія даследавання. Тэарэтыка-метадалагічную аснову дысертацыі складае выкарыстанне прынцыпаў і метадаў даследавання, выпрацаваных сучаснай гістарычнай наукай. У працэсе даследавання аўтар абаніраўся на такія агульнанавуковыя метады, як лагічны, дэдуктыўны, індуктыўны, аналітыка-сінтэтычны, якія дазволілі сістэматызаваць влікі

¹⁹ Лемяшонак У.В. Архіўная дакументалістыка у выданні хроніка-дакументальнай кнігі “Памяць”: магчымасці і стан [Электронны рэсурс]. – М.: РГГУ, 2003. Рэжым доступу: <http://vestnik.rsuhr.ru/51/hr51.htm>. Дата доступу: 15.07.2005.

²⁰ Скалабан В. Гісторыка-дакументальная хроніка гарадоў і раёнаў Беларусі “Памяць”: эвалюцыя краязнаўчага выдання / В. Скалабан // Студыі з архіўнай справы та дакументознаства / Дзяржжармархiv Украіны, УНДНАСД, Рэдкал.: І.Б. Матяш (гол ред) та ін. К., 2003. – Т. 10. – С. 187–189.

²¹ Детский туризм и краеведение в Беларуси / авт.-сост. С.М. Митрахович. – Минск.: РИФТУР, 2003. – 104 с.

²² Документы ЦК ВЛКСМ. 1971. – М.: Молодая гвардия, 1973-1984; Зборнік загадаў і інструкцый Міністэрства асветы БССР (1965–1990); Зборнік нарматыўных дакументаў Міністэрства народнай асветы (1991–2000); Збор пастановаў Урада Рэспублікі Беларусь. Мн., 1991–1994 (да верасня 1991г. Збор пастановаў Урада Беларускай ССР).

эмпірычны матэрыял, выявіць галоўнае ў разглядаемых працэсах, уссбакова раскрыць тэму ў сукупнасці ўзаемасувязей.

Работа пабудавана на прынцыпах гістарызму, аб'ектыўнасці і сістэмнасці. У аднаведнасці з пастаўленымі мэтай і задачамі пры даследаванні сістэмы дзяржаўнага і школьнага краязнаўства ў Беларусі быў выкарыстаны сістэмна-структурны падыход. Для пацверджання гістарычнай дакладнасці атрыманых вынікаў выкарыстаны метады аналогіі і супрацьпастаўлення.

Другая глава “Развіццё дзяржаўнага накірунку гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1961 – 1991 гг.” складаецца з двух раздзелаў у якіх разглядаюцца асноўныя накірункі развіцця дзяржаўнага краязнаўства ў 60 – пачатку 90-х гг. XX ст. У першым раздзеле “Навуковыя даследаванні інстытутаў АН БССР і краязнаўчая дзейнасць вышэйшых навучальных устаноў” разглядаецца дзейнасць Інстытута гісторыі, Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, асноўныя працы археолагаў, прысвечаныя вывучэнню рэгіёнаў, праца над “Зборам помнікаў гісторыі і культуры Беларусі”, распрацоўка канцэпцыі і падрыхтоўка гісторыка-дакументальных хронік “Памяць”. Адзначаецца важная роля ў краязнаўчым вывучэнні Беларусі выдавецтва “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” і каратка аналізуецца яго праца. Звяртаецца ўвага на дзейнасць дзяржаўных органаў па даследаванні гістарычных цэнтраў і перспектывы забудовы гарадоў. Вызначаецца роля вучоных, прыводзяцца прыклады комплексных прац і мапаграфій, якія насілі рэгіянальны характар, даведаных выданняў, прысвечаных абласным цэнтрам краіны, гісторыка-экапамічных нарысаў пра гарады і раёны Беларусі, прац вядомых гісторыкаў, у якіх на высокім навуковым узроўні аналізавалася гісторыя, культура мясцовасці.

Важнейшую ролю у краязнаўчым вывучэнні рэгіёнаў краіны адыгралі гістарычныя факультэты ВНУ, у якіх з 1971 г. выкладаўся прафесар “Гістарычнае краязнаўства”. У 1980 г. быў выдадзены данаможнік “Историческое красведение Белоруссии” пад рэдакцыяй кандыдата гістарычных навук Э.М. Загарульскага. Значную ролю ў падрыхтоўцы высокакласных спецыялістаў адыгрывала краязнаўчая практыка, праца студэнтаў у краязнаўчых гуртках. Такі студэнцкі гісторыка-краязнаўчы гурток дзейнічаў у Гродзенскім педінстытуце (з 1977 г. – універсітэце) пад кіраўніцтвам прафесара Я.Н. Мараша. На працягу 25 гадоў існавання гуртка ў яго дзейнасці брала ўдзел больш за 250 чалавек. Было напісана 200 навуковых прац. 78% з іх было адзначана дыпламамі I і II катэгорый на рэспубліканскіх канферэнцыях. Многія гурткоўцы сталі вучонымі, выкладчыкамі ВНУ: І.І. Коўкель, І.П. Крэнь, С.В.Марозава, У.М. Міхнюк, В.М. Чарапіца і інш. Тэматыка курсавых і дыпломных работ, якія абараняліся на факультэтах, сведчыць пра іх краязнаўчую накіраванасць.

Прыводзяцца прыклады некаторых выданняў, прысвечаных гісторыі і культуры рэгіёнаў, якія рабіліся выкладчыкамі. Робіцца вывад аб цеснай узаема сувязі і ўзаемаўплыве паміж навуковым і грамадскім накірункамі краязнаўства Беларусі на працягу 1960–1980-х гг.

У другім раздзеле **“Краязнаўчая дзейнасць музеяў, архіваў, бібліятэк”** вызначаецца краязнаўчы кампанент працы гэтых устаноў. На працягу пасляваеннага перыяду ў Беларусі была створана сістэма музеяў, як навукова-асветных устаноў па зборы, вывучэнні, захаванні і папулярызацыі гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі і яе рэгіёнаў. Асноўнымі накірункамі дзейнасці рэгіянальных гісторыка-краязнаўчых музеяў у вывучэнні і распаўсюджванні ведаў аб пэўным рэгіёне з’яўляліся збіральніцка-экспазіцыйны, навукова-метадычны і культурна-асветніцкі. Аднак трэба канстатаваць, што больш грунтоўнаму станаўленню музеяў як цэнтраў краязнаўчай працы перашкаджалі пэўныя аб’ектыўныя (інтэнсіўныя працэсы урбанізацыі) і суб’ектыўныя (недастатковае фінансаванне, недахоп падрыхтаваных навуковых кадраў) прычыны.

Краязнаўчы кампанент у дзейнасці *архіваў* заклучаўся ў навуковай, выдавецкай, інфармацыйнай і папулярызатарскай працы. Яна праводзілася ў мясцовым друку, на радыё і тэлебачанні, праз арганізацыю канферэнцый краязнаўчай накіраванасці і падрыхтоўку выданняў, прысвечаных розным аспектам гісторыі і культуры рэгіёна. *Бібліятэкі* фарміравалі фонды літаратуры пра свой край, стваралі аднаведны даведачна-бібліяграфічны апарат, праводзілі бібліятэчна-бібліяграфічнае абслугоўванне чытачоў, складалі і публікавалі краязнаўчыя бібліяграфічныя і метадыка-бібліяграфічныя выданні

Трэцяя глава **“Развіццё грамадскага краязнаўства ў 1960-я – 1980-я гг.”** складаецца з трох раздзелаў, у якіх разглядаюцца асноўныя накірункі развіцця грамадскага краязнаўства ў вызначаны перыяд. У першым раздзеле **“Дзейнасць Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры”** адзначаецца, што галоўным накірункам дзейнасці БДТАПГК стала захаванне помнікаў матэрыяльнай і духоўнай культуры народа, далучэнне шырокіх слаёў насельніцтва да вывучэння гісторыка-культурнай спадчыны і выкарыстанне іх з мэтай камуністычнага выхавання народа.

На працягу 60–80-х гадоў ХХ ст. БДТАПГК уцягнула ў сваю дзейнасць каля 2,1 млн. індывідуальных членаў (1991 г.). Была створана грамадская сістэма аховы помнікаў гісторыі і культуры, адрэстаўрыравана, адноўлена і збудавана вялікая колькасць помнікаў мясцовага і рэспубліканскага значэння. З удзелам членаў таварыства падрыхтаваны і выдадзены шматлікія выданні краязнаўчай тэматыкі. Сярод праблем у дзейнасці таварыства адначасна недастатковую фінансавую базу, невялікую колькасць кваліфікаваных спецыялістаў для правядзення рэстаўрацыйных работ, слабую іх падрыхтаванасць.

Важную ролю ў развіцці гістарычнага краязнаўства 60–80-я гг. XX ст. адыгралі краязнаўцы-аматары. Большасць з іх з’яўляліся членамі БДТАПГіК і актыўна ўдзельнічалі ў працы па ахове гісторыка-культурнай спадчыны. Сярод іншых адзначым А.М. Белакоза, В.А. Ермалёнка, М.Х. Плавінскага, А.М. Пяткевіча, М.Ф. Мельнікава, І.І. Філіповіча і інш. Сваімі даследаваннямі, пошукам і вывучэннем матэрыялаў, публікацыямі ў рэспубліканскім і мясцовым друку яны ўнеслі пэўны ўклад у развіццё гістарычнай навукі, выхаванне патрыятызму, гістарычнай свядомасці і нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

Другі раздзел **“Праца краязнаўчай камісіі Беларускага фонду культуры і Беларускага краязнаўчага таварыства”** прысвечаны апісанню дзейнасці гэтых арганізацый. У складзе створанага ў красавіку 1987 г. Беларускага аддзялення савецкага фонду культуры (БФК) была ўтворана краязнаўчая камісія, якой у мэтах сістэматызацыі вывучэння гістарычнай і культурнай спадчыны беларускага народа была распрацавана праграма “Краязнаўства”. Вынікам яе стала стварэнне 27 снежня 1989 г. рэспубліканскага краязнаўчага таварыства (БКТ). За вельмі кароткі час свайго існавання краязнаўчая камісія БФК і яе спадкаемца БКТ зрабілі значны ўклад у развіццё краязнаўства і разгортвання яго як грамадскага руху. Адбыліся якасныя змены як у формах працы, так і змесце краязнаўчай дзейнасці. Шэраг ініцыятыў сучаснасці і распрацоўка шматлікіх актуальных праблем гістарычнай навукі Беларусі былі сфармуляваны, актуалізаваны і акцэнтаваны менавіта намаганнямі гэтых арганізацый.

У трэцім раздзеле **“Краязнаўчая дзейнасць грамадскіх таварыстваў і аб’яднанняў у другой палове 1980-х – 1991 гг.”** асвятляецца краязнаўчая дзейнасць рэгіянальных грамадскіх таварыстваў, аб’яднанняў у 2-й палове 1980-х – 1991 гг. Да іх ліку адносяцца “Талака” (Гомель), “Паходня”, “Гродзенская краязнаўчая асацыяцыя” (Гродна), “Узгор’с” (Віцебск), “Машэка” (Магілёў) і іншыя. Гэтыя таварыствы ўнеслі пэўны ўклад у справу аховы і папулярызацыі гісторыка-культурнай спадчыны розных рэгіёнаў Беларусі. Так, дзякуючы дзейнасці клуба “Узгор’е”, у Віцебску былі вырастаны некаторыя помнікі і памятныя месцы гістарычнага мінулага горада (Трынітарскі княштар, гістарычная забудова Успенскай горкі), падрыхтаваны да рэстаўрацыі касцёл Св. Варвары, праведзена добраўпарадкаванне рэчышча Віцьбы, Сямёнаўскіх могілак, аказана дапамога археолагам, якія праводзілі раскопкі ў Віцебску.

Чацвёртая глава **“Развіццё школьнага краязнаўства ў 1961-1991 гг.”** складаецца з трох раздзелаў і ў ёй разглядаюцца асноўныя рысы развіцця школьнага краязнаўства ў 60 – пачатку 90-х гг. XX ст. У раздзеле **“Сугнасць школьнага краязнаўства і яго турыстыка-краязнаўчы накірунак”** адзначаецца, што школьнае краязнаўства гэта ўдалы прыклад спалучэння грамадскага і дзяржаўнага краязнаўства. З аднаго

боку, у ім прысутнічае пэўнае кіраўніцтва з боку міністэрства адукацыі і падначаленых яму структур (абласныя, гарадскія, раённыя аддзелы адукацыі), выдзяляюцца некаторыя сродкі на заробак захавальнікам школьных музеяў і на правядзенне заняткаў у краязнаўчых гуртках. З другога, удзел настаўнікаў і вучняў у большай ступені мае добраахвотны характар і праяўляецца у асноўным у выглядзе пазашкольнай дзейнасці.

Кіруючая роля ў развіцці турысцкага накірунку школьнага краязнаўства Беларусі ў вывучаемы перыяд належала Цэнтральнай дзіцячай экскурсійна-турыстычнай станцыі. Дзейснай формай развіцця гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1960–80-я гады сталі саюзныя і рэспубліканскія экспедыцыі піянераў і школьнікаў па родным краю. Яны праводзіліся ў межах доўгатэрміновай турысцка-краязнаўчай экспедыцыі “Мая Радзіма – СССР”. Правядзенне экскурсій за межы Беларусі забаранялася, калі вучні не вывучалі памятных і гістарычных месцаў свайго раёна, вобласці.

Другі раздзел “**Краязнаўчая праца школьных музеяў**” прысвечаны аналізу краязнаўчай дзейнасці школьных музеяў. Адзначаецца, што вывучэнне школьнікамі гісторыі сваіх мясцін, як правіла, завяршалася стварэннем музеяў. Відавочны рост колькасці школьных музеяў. Калі ў 1958 г. у Беларусі было каля 400 школьных музеяў, то ў 1982 г. іх палічвалася ўжо больш за 10 тысяч. З іх 3,5 тыс. музеяў, куткоў і залаў былі прысвечаны жыццю і дзейнасці У.І. Леніна, каля 3 тыс. музеяў і пакояў адлюстроўвалі рэвалюцыйную, баявую і працоўную славу мінулага краю, больш за 1 тыс. мемарыяльных музеяў, 2,5 тыс. гісторыка-краязнаўчых музеяў.

Змены ў духоўным жыцці савецкага грамадства ў другой палове 1980-х гадоў паўплывалі на развіццё школьных музеяў. З аднаго боку, вызначылася тэндэнцыя скарачэння колькасці музеяў, з другога – перапрафілявання існуючых, галоўным чынам, на гісторыка-краязнаўчыя. Экспазіцыі становяцца комплекснымі, абавязкова распрацоўваюцца раздзелы па гісторыі роднай школы, старадаўняй гісторыі роднага краю і яго лепшых людзях.

У трэцім раздзеле “**Пошукавы рух як сфера краязнаўчай дзейнасці**” разглядаецца пошукавы рух – унікальная з’ява грамадскага жыцця СССР у 2-й палове XX ст. На працягу 1960–80-х гг. пошукавы рух становіцца важным элементам адукацыйна-выхаваўчай працы па фарміраванню выхавання савецкага патрыятызму і інтэрнацыяналізму. Удзельнікамі пошукавых атрадаў была праведзена значная праца: былі ўстаноўлены імёны больш за 30 тысяч воінаў Чырвонай Арміі, партызан, надполышчыкаў, створана 726 клубаў баявой славы, напісаны 1523 летапісаў калектываў, камсамольскіх арганізацый. Матэрыялы, атрыманыя пошукаўцамі, актыўна выкарыстоўваліся пры стварэнні раённых гісторыка-дакументальных хронік “Памяць”. Удзел у пошукавым руху садзейнічаў матывацыі юнацтва на вывучэнне падзей Вялікай Айчыннай вайны, спрыяў выхаванню любові да Радзімы.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертацыі

1. На працягу 1960-1980-х гадоў найбольшы ўклад у вывучэнне рэгіёнаў Беларусі быў унесены інстытутамі АН БССР, вышэйшымі навучальнымі ўстановамі, дзяржаўнымі і ведамаснымі музеямі, архівамі і іншымі дзяржаўнымі арганізацыямі. Прыярытэтнымі напрамкамі дзейнасці з'яўляліся: навуковае вывучэнне гісторыі і культуры рэгіёнаў краіны, ахова помнікаў, збор і вывучэнне дакументаў і матэрыялаў па гісторыі краю, асветніцкая дзейнасць. У развіцці гістарычнага краязнаўства даследуемага перыяду галоўную ролю адыграла партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва БССР праз вызначэнне асноўных накірункаў дзейнасці, фінансаванне дзяржаўных устаноў і даследаванняў, назначэнне на адказныя пасады партыйных работнікаў.

Цэнтральнае месца ў структуры дзяржаўнага краязнаўства на працягу 1960-1980-х гг. займалі Інстытут гісторыі і Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, якія з'яўляліся арганізуючымі і метадычнымі цэнтрамі для дзяржаўных органаў і грамадскіх арганізацый. Дзяржаўнымі навуковымі ўстановамі была праведзена значная праца па краязнаўчым вывучэнні Беларусі. На гістарычных факультэтах у вышэйшых навучальных установах быў уведзены курс гістарычнага краязнаўства, які выкладаўся па распрацаванаму выкладчыкамі БДУ падручніку “Историческое краеведение Белоруссии”, праводзіліся краязнаўчая, археалагічная, музейная, архіўная практыкі, рыхтаваліся курсавыя і дыпломныя работы на мясцовым матэрыяле, што садзейнічала больш глыбокаму вывучэнню рэгіёнаў краіны. Мясцовыя краязнаўчыя музеі сталі арганізуючымі і каардынуючымі цэнтрамі краязнаўчых даследаванняў у рэгіёнах краіны, забяспечвалі збор інфармацыі па гісторыі і культуры краю, яе захаванне і выкарыстанне ў мэтах выхавання насельніцтва. Вялікая збіральніцкая, асветніцкая, бібліяграфічная праца краязнаўчай накіраванасці праводзілася архівамі, бібліятэкамі, спецыялізаванымі ўстановамі краіны. Значную ролю ў падрыхтоўцы і выданні краязнаўчай літаратуры адыграла выдавецтва “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя”.

На працягу вывучаемага перыяду вылучаюцца два асноўныя этапы развіцця гістарычнага краязнаўства Беларусі. На працягу першага (1961-1985 гг.) былі праведзены грунтоўныя археалагічныя даследаванні ў рэгіёнах краіны, адбылося фарміраванне грамадскай сістэмы аховы помнікаў, росквіт галоўных напрамкаў школьнага краязнаўства: турысцкага, музейнага і пошукавага. З пачаткам палітыкі “чэрабудовы”

пачынаецца новы этап (1985–1991 гг.), які працягваецца да атрымання нашай краінай суверэнітэту і характарызуецца актывізацыяй краязнаўчай дзейнасці дзяржаўных устаноў і арганізацый, павелічэннем грамадскай актывнасці насельніцтва, пашырэннем тэматыкі і колькасці краязнаўчых даследаванняў, некаторай зменай ў метадалагічных падыходах. Намаганямі дзяржаўных навуковых устаноў і ВНУ Беларусі, грамадскай краіны намечаны шэраг мерапрыемстваў па адраджэнню гістарычнай спадчыны, ажыццяўленне якіх праводзілася пазней. У той жа час на развіцці краязнаўства гэтага этапу адмоўна адбілася палітызацыя грамадства, сацыяльная нестабільнасць і, асабліва, эканамічны крызіс, які абвастрыўся на пачатку 1990-х гг. Абмежаванасць тэматыкі даследаванняў на папярэднім этапе абумовіла ў другой палове 1980-х гг. павышаную цікавасць да так званых “белых плям гісторыі”, што выклікала залішні радыкалізм у ацэнцы савецкага перыяду і прывяло ў пэўных выпадках да міфалагізацыі гісторыі [3-А, 4-А, 6-А, 7-А, 9-А, 15-А].

2. У 60–80-я гады ХХ ст. важную ролю ў развіцці грамадскага краязнаўства адыграла Беларускае добраахвотнае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры (БДТАПГіК). Таварыства прыцягнула да краязнаўчай працы значную колькасць насельніцтва краіны. Паступова склаліся асноўныя напрамкі дзейнасці таварыства, была створана грамадская сістэма аховы гісторыка-культурнай спадчыны, адрэстаўравана, адноўлена і збудавана вялікая колькасць помнікаў гісторыі і культуры і мемарыялаў мясцовага і рэспубліканскага значэння, прысвечаных падзеям Вялікай Айчыннай вайны. Значная колькасць помнікаў Беларусі захавалася выключна дзякуючы дзейнасці таварыства. У той жа час шэраг культурных помнікаў быў знішчаны не гледзячы на захавы таварыства. Былі падрыхтаваны і надрукаваны дзесяткі выданняў краязнаўчай тэматыкі. Вопыт, назапашаны ў справе аховы і выкарыстання помнікаў гісторыі і культуры, рабіў БДТАПГіК своеасаблівым настаўніцкім кадраў для савецкіх помніказберагаючых устаноў. Значную ролю ў развіцці грамадскага краязнаўства адыгралі ЛКСМБ, таварыства “Веды”, піянерская і некаторыя іншыя грамадскія арганізацыі. Дзякуючы іх дзейнасці адбыліся змены ў грамадскай думцы адносна помнікаў гісторыі і культуры.

3 другой паловы 1980-х гадоў адметную ролю у развіцці гістарычнага краязнаўства адыгралі рэспубліканскія грамадскія аб’яднанні: краязнаўчая камісія Беларускага фонду культуры, Беларускае краязнаўчас таварыства, рэгіянальныя культурна-асветніцкія таварыствы “Талака”, “Паходня”, “Узгор’е”, “Машэка” і іншыя. Дзейнасць грамадскіх арганізацый краязнаўчай накіраванасці садзейнічала пашырэнню тэматыкі гістарычных даследаванняў. Сваімі даследаваннямі, пошукам і вывучэннем матэрыялаў, публікацыямі ў рэспубліканскім і мясцовым

друку краязнаўцы-аматары ўнеслі значны ўклад у выхаванне патрыятызму, гістарычнай памяці і нацыянальнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі [1-А, 6-А, 7-А, 8-А, 11-А, 12-А, 13-А, 14-А, 15-А, 16-А].

3. У 1960–1980-я гг. у краіне была створана дзейная сістэма школьнага краязнаўства, у якім асноўнымі напрамкамі былі турысцка-краязнаўчы, музейны і пошукавы рух. Прыярытэт атрымаў турысцка-краязнаўчы, які таксама спрыяў дзейнасці музейнага і пошукавага. На працягу 70–80-х гг. XX ст. арганізуючую і каардынуючую ролю ў развіцці ўсіх трох напрамкаў школьнага краязнаўства адыгрывала Цэнтральная дзіцячая турысцка-экскурсійная станцыя Міністэрства Асветы БССР, якая мела абласныя і раённыя філіялы. У арганізацыі і правядзенні комплексу мерапрыемстваў па вывучэнню краіны важную ролю адыграла Усесаюзная турысцка-краязнаўчая экспедыцыя “Мая Радзіма – СССР” і мэтавыя экспедыцыі. Пошукавы рух са справы адзінак энтузіястаў ператварыўся ў шырокі грамадскі рух, які падтрымліваўся як КПБ, ЛКСМБ, Міністэрствам адукацыі, так і Міністэрствам абароны. Дзякуючы працы пошукаўцаў былі вернуты з нябыту тысячы імёнаў абаронцаў Айчыны, якія паклалі сваё жыццё за яе незалежнасць. Значным дасягненнем пошукавага руху з’яўляецца матывацыя юнацтва на вывучэнне падзеяў Вялікай Айчыннай вайны, выхаванне любові да Радзімы. У 1960–1980-я гады у БССР школьнае краязнаўства паспяхова выконвала задачы, пастаўленыя перад ім дзяржавай: выхаванне савецкага патрыятызму, інтэрнацыяналізму [2-А, 5-А, 9-А, 10-А, 14-А].

4. На працягу 1960-1980-х гг. усе напрамкі гістарычнага краязнаўства развіваліся ў цеснай узасмасувязі. Дзякуючы ўдзелу навуковых кадраў у працы шэрагу грамадскіх краязнаўчых арганізацый, значна палепшылася якасць іх дзейнасці. Удзел вядомых беларускіх навукоўцаў у дзейнасці грамадскіх арганізацый спрыяў павышэнню іх ўзроўню. Значная колькасць ініцыятыў прафесійных даследчыкаў была праведзена ў жыццё праз працу грамадскіх таварыстваў і арганізацый. Шэраг грамадскіх ініцыятыў (адкрыццё новых музеяў, распрацоўка і выданне навукова-папулярных даследаванняў, пошук загінуўшых абаронцаў Айчыны, ушанаванне славетных землякоў) быў падтрыманы і здзейснены намаганнямі дзяржаўных органаў на працягу вывучаемага перыяду і ў пазнейшы час. Праца грамадскіх таварыстваў дапамагла вырашыць важныя дзяржаўныя задачы ў галіне пагрыятачнага выхавання, рэгіянальных даследаванняў, ахове помнікаў гісторыі і культуры [3-А, 7-А, 9-А, 14-А, 15-А].

5. У 60–80-я гады XX ст. гістарычнае краязнаўства адыграла важную ролю ў жыцці грамадства Беларусі, вывучэнні яго гісторыі і захаванні культуры, з’яўлялася важным інструментам вырашэння задач, якія стаялі перад партыйным кіраўніцтвам і савецкім грамадствам. Навуковымі ўстановамі праведзена вывучэнне рэгіёнаў Беларусі. Пашырана сетка краязнаўчых

музеяў, створаны краязнаўчыя аддзелы ў бібліятэках краіны, арганізавана грамадская сістэма аховы помнікаў гісторыі і культуры. Дзякуючы сумесным намаганням, створаны “Збор помнікаў гісторыі і культуры”, пачалося выданне унікальных гісторыка-дакументальных хронік “Памяць”, надрукаваны сотні кніг, прысвечаных розным гарадам і мясцовасцям Беларусі. У справе выхавання савецкага патрыятызму добра зарэкамендавала сябе створаная ў 1960-1980-я гг. сістэма школьнага краязнаўства.

Краязнаўчая праца ў 1960–1980-я гг. мела шэраг асаблівасцяў – выхаваўчы накірунак (адыграла значную ролю ў выхаванні ў моладзі савецкага патрыятызму і інтэрнацыяналізму), абмежаваную тэматыку (вывучэнне ў асноўным гісторыі савецкага перыяду: падзей грамадзянскай вайны, Вялікай Айчыннай вайны, сацыялістычнага будаўніцтва ў пэўным рэгіёне). Краязнаўства набыло масавы характар, але ў той жа час часта мела праявы фармалізму. Больш шырокаму развіццю сістэмы краязнаўчай працы ў школе і дзейнасці грамадскіх арганізацый перашкаджала вузкая інфармацыйная і выдавецкая база, недахоп падрыхтаваных кадраў для вядзення краязнаўчай працы, пэўныя абмежаванні ў адносінах да даследаванняў дасавецкага перыяду гісторыі, гісторыі царквы, якія тлумачыліся панаваннем у грамадстве сацыялістычнай ідэалогіі. Вынікі навуковай, даследчай і ахоўнай дзейнасці розных накірункаў краязнаўства ў 1960–1980-я гг. у значнай ступені з’явіліся асновай для яго сучаснага развіцця, працягваюць выкарыстоўвацца беларускім грамадствам пасля атрымання незалежнасці і спрыяюць развіццю нацыянальнай культуры ўжо ў новых палітычных умовах [2-А, 3-А, 4-А, 9-А, 15-А].

Рэкамендацыі па практычнаму выкарыстанню вынікаў

1. На думку дысертанта мэтазгодна працягваць планавае вывучэнне рэгіёнаў краіны. Праведзены аналіз дзейнасці некаторых ВІУ Беларусі дазваляе зрабіць вывад пра тое, што гістарычныя факультэты з’яўляюцца важнымі цэнтрамі краязнаўчых даследаванняў у рэгіёнах краіны (Гродна, Гомель, Магілёў, Мінск). У адпаведнасці з гэтым мэтазгодна ў рэгіянальных універсітэтах стварыць пры кафедрах гісторыі Беларусі лабараторыі краязнаўства, якія б маглі фарміраваць і паліць банк дадзеных па рэгіёне. Увесці абавязковую краязнаўчую практыку тэрмінам да двух-трох тыдняў, пашырыць тэматыку курсавай і дыпломнай работ студэнтаў за кошт краязнаўчага кампанента. Развіццю краязнаўчых даследаванняў безумоўна будзе спрыяць выданне рэгіянальнымі *архівамі* збораў дакументаў па розных тэмах гісторыі і культуры.

З улікам таго, што у айчыннай навуцы практычна адсутнічаюць працы, у якіх бы асвятляліся пытанні тэорыі і гісторыі гістарычнага краязнаўства, уяўляецца неабходным правесці іх вывучэнне,

падрыхтаваць акадэмічныя даследаванні, прысвечаныя гісторыі краязнаўства Беларусі, работ па гісторыі краязнаўства асобных рэгіёнаў, музеяў, краязнаўчых таварыстваў, выдаць “Беларускую краязнаўчую энцыклапедыю”, дапрацаваць з улікам новых дадзеных і перавыдаць энцыклапедычныя даведнікі, прысвечаныя абласным цэнтрам, падрыхтаваць даведнік “Краязнаўцы Беларусі”. Перавыдання патрабуе навучальны дапаможнік “Историческое краеведение Белоруссии”, выдадзены ў 1980 г., які стаў бібліяграфічнай рэдкасцю. Неабходна спрыяць выданню рэгіянальных часопісаў, альманахаў, бюлетэняў краязнаўчага характару. З мэтай развіцця ўнутранага турызму мэтазгодна стварыць цэнтры краязнаўчай інфармацыі.

2. Грамадскія таварыствы краязнаўчай накіраванасці патрабуюць некаторай фінансавай падтрымкі дзяржавы. Заслугоўвае ўвагі пазітыўны вопыт шчыльнага супрацоўніцтва дзяржаўных устаноў і грамадскіх арганізацый, краязнаўцаў-аматараў, асабліва ў справе выхавання моладзі. Можам меркаваць, што грамадскае краязнаўства можа даваць і пэўны гаспадарчы эфект: узяць на сябе пэўную частку выдаткаў у фінансаванні аховы гісторыка-культурнай спадчыны, у развіцці мясцовага турызму, фарміраванні турысцкай інфраструктуры.

3. У сістэме адукацыі неабходна працягваць выкарыстанне краязнаўства ў выхаванні патрыятызму і нацыянальнай самасвядомасці. У галіне школьнага краязнаўства добра зарэкамендавала сябе экспедыцыя “Наш край”, папярэднікам якой з’яўлялася “Мая Радзіма – СССР”. У той жа час, можна прапанаваць больш шчыльнае супрацоўніцтва з акадэмічнымі ўстановамі, ВНУ, рэгіянальнымі музеямі, асабліва пры правядзенні выхаваўчых мерапрыемстваў. З мэтай стымулявання развіцця і павышэння статусу маладзёжных краязнаўчых даследаванняў пажадана правядзенне рэспубліканскіх навуковых краязнаўчых канферэнцый школьнікаў і навучэнскай моладзі.

4. Выкладзены ў дысертацыі матэрыял можа быць выкарыстаны для падрыхтоўкі вучэбнай літаратуры і абагульняючых прац, стварэння лекцыйных курсаў па гісторыі Беларусі і славянскіх народаў, спецыяльных курсаў па гісторыі краязнаўства. Асэнсаванне назапашанага вопыту можа служыць не толькі навуковаму даследаванню гісторыі краязнаўства і грамадскіх адносін, але і выкарыстання ў патрыятычным выхаванні. Уведзеныя ў навуковы абарот новыя матэрыялы, абагульненні і высновы дысертацыйнага даследавання могуць спрыяць пошуку і распрацоўцы новых аспектаў даследуемай тэмы. Матэрыялы дысертацыйнага даследавання выкарыстоўваюцца ў вучэбным працэсе пры выкладанні курсаў “Гістарычнае краязнаўства” і “Краязнаўства Беларусі” ў ВДУ імя П.М. Магэрава (Акт внедрения результатов научно-исследовательской работы в учебно-воспитательный процесс (от 28.08.2006, протокол № 1).

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ СУІСКАЛЬНІКА НА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

Артыкулы ў навуковых часопісах і зборніках

1. Півавар, М.В. Краязнаўчая дзейнасць клуба “Узгор’е” ў Віцебску ў канцы 1980 – пачатку 90-х гадоў / М.В. Півавар // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта. – 2004. – № 4. – С. 10–13.
2. Півавар, М.В. Пошукавы рух як сфера краязнаўчай дзейнасці / М.В. Півавар // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2005. – № 1. – С. 36–39.
3. Півавар, М.В. Гістарычнае краязнаўства ў Беларусі ў другой палове ХХ стагоддзя / М.В. Півавар // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 3. – С. 46–52.
4. Півавар, М.В. Развіццё дзяржаўнага накірунку гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1961–1991 гг. / М.В. Півавар // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта. – 2007. – № 1. – С. 21–26.
5. Півавар, М.В. Клуб “Дзвіна” – асяродак гістарычнага краязнаўства ў школе / М.В. Півавар // Народная асвета. – 2005. – № 3. – С. 49–52.

Артыкул у энцыклапедыі “Беларускі фальклор”

6. Півавар, М.В. Краязнаўства / М.В. Півавар // Беларускі фальклор: энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 719–721.

Матэрыялы навуковых канферэнцый

7. Півавар, М.В. Развіццё краязнаўства на Беларусі ў другой палове ХХ ст. / М.В. Півавар // История и культура Европы в контексте становления и развития региональных цивилизаций и культур: актуальные проблемы из исторического прошлого и современности: материалы Международной научно-теоретической конференции, Витебск, 29–31 октября 2003 г. / Витебск. гос. ун-т. им. П.М. Машерова; редкол.: В.А. Космач [и др.]. – Витебск, 2003. – С. 232–233.
8. Півавар, М.В. Развіццё краязнаўства ў Польшчы і Беларусі ў ХХ ст. і яго стасункі з экалагічным турызмам: мінулае і сучаснасць, замежны і мясцовы досвед / М.В. Півавар // Міжнародны экалагічны досвед і яго выкарыстанне на Беларусі: зборнік навуковых артыкулаў / Міжнародн. ін-т. сучасных ведаў; склад. і навук. рэд. У.К. Слабін. – Витебск, 2003. – С. 170–174.
9. Півавар, М.В. Месца краязнаўства ў гістарычнай навуцы і ідэалогіі Беларусі, Расіі, Украіны ў другой палове ХХ ст. / М.В. Півавар // Славянскі свет: мінулае і сучаснае: матэрыялы Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі, Мінск, 26 сакавіка 2004 г. у 3 ч. / Мінск. дзярж. нед. ун-т імя М. Танка; рэдкал.: А.П. Жыгто [і інш.]. – Мінск, 2004. Ч. 3. – С. 138–143.

10. Півавар, М.В. Пошукавы рух Беларусі ў 2-й палове XX ст. / М.В. Півавар // Віцебшчына ў гады Вялікай Айчыннай вайны: матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі / Віц. дзярж. ун-т. імя П.М. Машэрава, Віц. абл. краязн. музей; рэдкал.: В.У. Акуневіч [і інш.]. – Віцебск, 24 чэрвеня 2004 г. – Віцебск, 2004. – С. 118–122.
11. Півавар, М. Краязнаўца з Віцебска, або Не забывайма пра сваіх рунліўцаў / М.В. Півавар // Настаўніцкія інавацыі. – № 2/3. Метадычны бюлетэнь для настаўнікаў. – Гдыня, 2005. – С. 34–38.
- 12-А Півавар, М.В. Грамадскі накірунак гістарычнага краязнаўства Беларусі (1960–1980 гг.) / М.В. Півавар // Содружество наук. Барановічы 2005: материалы Международ. науч.-практ. конф. молодых исследователей, Барановічы, 22 февр. 2005 г.: в 2 ч. / Баранов. гос. ун-т; редкол.: В.И. Кочурко (гл. ред.) [и др.]. – Барановічы, 2005. Ч. 1. – С. 226–228.
13. Півавар, М.В. Развіццё грамадскага накірунку гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1960–90-я гады (гістарыяграфія праблемы) / М.В. Півавар // Актуальные проблемы новой и новейшей истории Европы и США: материалы Республиканской научной конференции, Минск, 31 марта 2005 г. / Бел. гос. пед. ун-т. им. М. Танка; редкол.: Г.А. Космач [и др.]. – Минск, 2005. – С. 352–356.
14. Півавар, М.В. Грамадскае і школьнае краязнаўства Беларусі ў 60–80-я гады XX ст. / М.В. Півавар // Романовские чтения: сб. трудов Международной науч. конференции посв. 70-летию ист. фак-га МГУ им. А.А. Кулешова, Могилев, 21–22 октября 2004 г. / Могил. гос. ун-т им. А.А. Кулешова; редкол.: О.В. Дьяченко [и др.]. – Могилев, 2005. – С. 175–78.
15. Півавар, М.В. Развіццё гістарычнага краязнаўства Беларусі ў 1960–1990-я гг.: здабыткі, праблемы, перспектывы / М.В. Півавар // Подготовка педагогических кадров и научных кадров историков и развитие исторической науки в Беларуси: материалы республиканской научно-практической конференции, Гродно, 30 сентября 2004 г. / Гродн. гос. ун-т; редкол.: Е.А. Ровба, А.П. Нечухрин, И.П. Крень [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2005. С. 238–241.
16. Півавар, М.В. Гісторыя краязнаўства: да выдання зборніка персаналій краязнаўцаў і гісторыкаў Віцебшчыны / М.В. Півавар // Романовские чтения 2: сборник трудов Международной научной конференции, Могилев, 10–11 ноября 2005 г. / Могил. гос. ун-т им. А.А. Кулешова; редкол. О.В. Дьяченко [и др.]. – Могилев, 2006. – С. 97–99.

Р Э З Ю М Э

Штанар Мікалай Васільевіч

Гістарычнае краязнаўства Беларусі у 1961–1991 гг.

Ключавыя тэрміны: краязнаўства, дзяржаўныя установы, школа, пошукавы рух, музей, аховы помнікаў, грамадскія арганізацыі, Беларускаі фонд культуры, натрыятызм, краязнаўцы-аматары, ідэалогія, выхаванне, самасвядомасць, Беларускае добраахвотнае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, Беларускае краязнаўчае таварыства.

Мэта даследавання: прааналізаваць развіццё гістарычнага краязнаўства Беларусі ў перыяд з 1961 г. па 1991 г.

Метады і метадалогія даследавання. Пры вырашэнні пастаўленых у даследаванні задач выкарыстоўваліся прыныцыпы гістарызму, аб'ектыўнасці і сістэмнасці. У дысертацыйным даследаванні выкарыстаны параўнальна-гістарычны і гісторыка-генетычны метады. Для пацверджання гістарычнай дакладнасці атрыманых вынікаў выкарыстаны метады аналогіі і супрацьпастаўлення.

Атрыманыя вынікі і іх навізна. На аснове архіўных матэрыялаў і апублікаваных крыніц створана работа, у якой вызначаны вытокі сучаснага краязнаўства, прааналізаваны працэс станаўлення і арганізацыйна-метадычнага ўмацавання накірункаў гістарычнага краязнаўства, яго асноўныя формы і вынікі працы. Вылучаны этапы развіцця, асноўныя дасягненні, праблемы і асаблівасці беларускага гістарычнага краязнаўства ў даследуемы перыяд. Упершыню прааналізаваны і ўведзены ў навуковы зварот раней не вывучаныя архіўныя матэрыялы, якія закранаюць шырокі спектр праблем, звязаных з развіццём дзяржаўнага, грамадскага і школьнага напрамкаў у гістарычным краязнаўстве Беларусі ў 1961–1991 гг.

Рэкамендацыі па выкарыстанню. Выкладзены ў дысертацыйным матэрыяле можа быць выкарыстаны пры планаванні і ажыццяўленні мерапрыемстваў ва ўстановах адукацыі і культуры, грамадскіх арганізацый, пры падрыхтоўцы вучэбнай літаратуры і абагульняючых прац, стварэнні лекцыйных курсаў па гісторыі Беларусі і славянскіх народаў, гісторыі грамадскіх адносін, спецыяльных курсаў па гісторыі краязнаўства.

Сфера прымянення. Вывады даследавання ўяўляюць практычны інтарэс для работнікаў Міністэрства адукацыі, культуры, устаноў адукацыі, навукі і культуры, грамадскіх арганізацый, спецыялістаў у галіне фарміравання дзяржаўнай ідэалогіі.

РЕЗЮМЕ

Пивовар Николай Васильевич **Историческое краеведение Беларуси в 1961–1991 гг.**

Ключевые понятия: краеведение, государственные учреждения, школа, поисковое движение, музеи, охрана памятников, общественные организации, Беларуский фонд культуры, патриотизм, краеведы-любители, идеология, воспитание, самосознание, Беларусское добровольное общество охраны памятников истории и культуры, Беларусское краеведческое общество.

Цель исследования: проанализировать развитие исторического краеведения Беларуси в период с 1961 г. по 1991 г.

Методы и методология исследования. При решении поставленных задач использовались принципы историзма, объективности и системности. В диссертации использованы сравнительно-исторический и историко-генетический принципы. Для подтверждения исторической достоверности полученных выводов использованы методы аналогии и противопоставления.

Полученные результаты и их новизна. На основе архивных материалов и опубликованных источников создана комплексная работа, в которой определены истоки современного краеведения, проанализированы процессы создания и организационно-методического укрепления общественного и школьного направлений краеведения, его основные формы и итоги деятельности. Выделены основные этапы развития, основные достижения, проблемы и особенности белорусского исторического краеведения в исследуемый период

Впервые проанализирован и введен в научный оборот ранее не исследованные архивные материалы, которые затрагивают широкий спектр проблем, связанных с развитием государственного общественного и школьного направлений исторического краеведения Беларуси в 1961–1991 гг.

Рекомендации по использованию. Изложенный в диссертации материал может быть использован при планировании и осуществлении мероприятий в учреждениях образования и культуры, общественными организациями, для подготовки учебной литературы и обобщающих исследований, создания лекционных курсов по истории Беларуси и славянских народов, истории общественных отношений, специальных курсов по истории краеведения.

Область применения. Выводы исследования представляют практический интерес для работников Министерств образования, культуры, учреждений образования, науки и культуры, общественных организаций, специалистов в области формировании государственной идеологии.

SUMMARY

Mikalai V. Pivavur

Historical local lore of Belarus in 1961–1991 years

Key words: study of local lore, state establishment, school, prospecting work, museum, protection of monuments, funds, Belarus culture foundation, patriotism, amateurs of the local lore, ideology, upbringing, (self-)consciousness, Belarusian society of protection of historical and cultural monuments, Belarus society of local lore studies.

The purpose of the research is to analyze development of historical local lore of Belarus in period of 1961–1991 years.

The methods and methodology of the research. While pursuing the objectives of the research the author used historical, objective, system methods including historical comparative, historical genetic and historical systematic ones. The study is based on the principles of historicism and objectivity combined with a value approach to the events of the past.

The novelty of the results. It is for the first time in the Belarusian historiography analyzed and introduced into scientific use unexplored before archival materials, which connected with deep circle of problems of development in local lore studies of Belarus in 1961–1991 years. Analyzed process of creating civic and school directions. The main forms and results, main periods, problems characteristically features of Belarus historical country-lore in 1961–1991 years. Separately note, that a lot of documents of National Archives of Republic of Belarus were putted into scientific using.

Recommendations for utilization. The results of the research could be used for planning and developing actions in education and cultural establishment, societies. Results of the research may be used in preparing of education literature and generalize works, for preparing of lecture courses on the history of Belarus, Slavonic people, special courses on the history of local lore studies.

Sphere of application. The conclusions of the research represent a practical interest for the staff of the Ministry of Education, Culture, institutions of education, science and culture, non-governmental associations, specialists in the field of state ideology.

